

УДК 82-6.09"17"П.Орлик.08

ЛИСТУВАННЯ ПИЛИПА ОРЛИКА: ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ЕПІСТОЛЯРНОГО ЖАНРУ

Мирослав Трофимук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Генерала Чупринки, 49, м. Львів, 79044, Україна
e-mail: journft@franko.lviv.ua*

У статті проаналізовано особливості стилістики листів Пилипа Орлика, ґрунтуючись на теоретичних рекомендаціях курсів теорії літератури, які стосувалися епістолярного жанру.

Ключові слова: риторична теорія бароко, епістолярний жанр, лист, епістола, універсал, зародження художньої наративної прози.

До зразків латиномовної прози належить також епістолярний жанр, який у XVII–XVIII ст. мав свої закони вислову. Барокова літературна спадщина – попередниця виникнення «красного письменства» – художньої літератури у власному значенні в Україні. Це стосується не лише адаптації загальноєвропейської жанрово-видової системи, нових віршових розмірів і нових систем віршування, що було властивим для «шкільної освіти», а насамперед утворення особливої художньої метамови, яка давала можливість «виразити, але не сказати», не назвати безпосередньо, коли відтворення певної теми перетворюється на науковий трактат чи риторичний або ж притчевий виклад.

Теорію прозових жанрів викладено у курсах риторики. Так, у «Риторичі»¹ у VI книзі «Про метод писання історії і про листи» автор помістив матеріал, який доповнює його ж виклад у курсі поезики. Бачимо тут аналіз ідей і творів Лукіана, Йосифа Флавія, Цицерона, Діонісія Галікарнаського та Квінтіліана, а також «спосіб оформлення вигадки з історій святих, передусім у сучасних латинських авторів». Переглянувши зміст VI книги, зауважуємо, що стилістика історичної оповіді, більш або менш белетризованої, за рекомендаціями Теофана Прокоповича, дуже близька до стилістики епістолярних жанрів: «зроби стислий і короткий висновок: по-перше, щодо способу викладу історика, то він повинен бути

¹ Повна назва: «De arte rhetorica libri X. Pro informanda roxolana utriusque eloquentiae studiosa bono religionis et Patriae a reverendissimo p. Theophane Procopowicz traditi Kiiovieae in celebri et orthodoxa Academia Mohyleana Anno 1706». Рукопис зберігається в Інституті рукопису національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. Шифр ДА П/418. – 245 арк. Український переклад: «Про риторичне мистецтво книг 10. Для навчання української молоді, що вивчає обидва види красномовства на благо релігії і Батьківщини, викладені преподобним отцем Теофаном Прокоповичем у Києві у славній православній Могиллянській академії року 1706». Опубліковано: Феофан Прокопович. Філософські твори в трьох томах. – К. : Наук. думка, 1979. – Т. I. – С. 101–476.

добре опрацьованим, але менше, ніж виклад поетичного твору чи ораторського... По-друге, писати історію треба відповідними періодами, пов'язаними між собою так, щоб здавалося, що один з іншим нерозривний, що наступний – продовження попереднього... По-третє, незначні фігури і то такі, що не каламутять молочної ріки історії, інакше кажучи, можуть вживатися спокійні і повільні, як, наприклад, сентенції, порівняння, окремі метафори та інші тропи. По-четверте, описи не вживаються, хіба тільки ради викладу, але в них треба дотримуватися стислості і міри» [1, с. 352–353]. Що стосується епістолярних жанрів, то тут Теофан подає цікаве визначення епістолярної форми: «Лист – це розмова відсутнього з відсутнім за допомогою письма» [1, с. 354] і рекомендує студентам: «Якщо пишеш до товариша, рівного за положенням або нижчого... то стиль має бути найнижчим і найпростішим; якщо пишеш до пристойнішого, то надай листові більш блискучого стилю. Якщо ж пишеш про щось дуже важливе, то значення справи вимагає більш високого стилю висловлювання» [1, с. 366].

Зі змісту «Риторики» Теофана Прокоповича, а насамперед зі змісту і композиції VI книги цього курсу зрозуміло, що епістолярні жанри (а Прокопович налічує близько десятка видів листів) були тією експериментальною мікроформою, у межах якої витворювалися й утверджувалися різні стилістичні рівні прозових жанрів – від високого, елітарного і до низового бароко.

Збережені листи українських гетьманів, запорозьких отаманів, членів старшинської верстви, численні розпорядження гетьманських канцелярій тощо переважно мають стандартизовану форму. Для внутрішнього вжитку ці документи писали за допомогою варіантів староукраїнської мови, у випадку комунікації із закордонними адресатами листи переважно писали латинською мовою, зрідка новоевропейськими: польською, німецькою, французькою, шведською тощо. Якщо офіційні листи до іноземних адресатів були призначені для ширшої аудиторії, то латиномовні тексти перекладали на українську мову. Часто україномовні версії таких листів значно коротші від оригінальних: численні титули скорочували, замінювали фразами-штампами на зразок «і под. і под.» (відповідник латинських *etc, etc...; et cet., et cet. – et cetera*).

Що стосується латиномовних листів, то на початку цих текстів бачимо звертання до адресата з переліком усіх титулів, далі подано наративну частину з викладом предмета листа. Завершення листа – підпис, який складався з двох частин: титулярної, яку зазвичай виконував писар, і власноручним підписом особи, від імені котрої укладався сам лист. Перед підписом зазвичай подавали дату у формі «*Dabantur/Datum <...> die <...> anno <...>*» – «Дано [у] <місце написання> дня <число, місяця> року <...>».

Офіційні міжнародні документи – гетьманські універсали та міжнародні угоди – містять на початку тексту узвичаєну формулу. Гетьманські універсали починалися фразою: «*Nos [ім'я і прізвище] generalissimus Exercituum Zaporovien-sium cum tota militia Zaporoviana notum testatumque facimus*» – «Ми, [...], гетьман Війська Запорозького, з усім лицарством запорозьким заявляємо і стверджуємо...», або «*Notum testatumque facimus universis et singulis quorum interest aut quolibet modo interesse potest*» – «Цим заявляємо і стверджуємо всім і кожному

зокрема, кому це важливо, або якоюсь мірою може бути важливим... ». Як зразок розгорнутої титулатури можна навести початок тексту «Українсько-шведської угоди про військово-політичний союз між гетьманом Іваном Виговським та королем Карлом X Густавом», датованої 6 жовтня 1657 р.: «Notum testatumque facimus universis et singulis quorum interest aut quolibet modo interesse potest, quod cum serenissimo ac potentissimo principi et domino domino Carolo Gustavo Suecorum, Gottorum Vandalorumque regi, magno principi Finlandiae, duci Esthoniae, Careliae, Bremae, Verdae, Stetini, Pomeraniae, Cassubiae et Vandaliae, principi Rugiae, domino Ingriae et Vismariae nec non comiti palatino Rehni Bavariae, Juliaci, Cliviae et Montium duci, et illustrissimo ac excellentissimo domino Joanni Wyhowski generalissimo Exercituum Zaporovianorum...»² – «Цим заявляємо і стверджуємо всім і кожному зокрема, кому це важливо, або якоюсь мірою може бути важливим, що поміж найяснішим і наймогутнішим принцепсом і паном Карлом-Густавом, королем шведів, готів і вандалів, великим князем Фінляндії, князем Естонії, Карелії, Бремії, Верди, Штетинії, Померанії, Кашубії і Вандалії, князем Ругії, паном Інгрії і Вісмарії, а також маркграфом Регнії, Баварії, Юліції, Клівії і князем Монтії та ясневельможним паном Іваном Виговським, гетьманом Війська Запорозького...»³.

Проте навіть ці стандартизовані зразки офіційної прози цікаві стилістично. Ще більший інтерес становлять вони з огляду на викладені в цих документах зяви та ідеї.

Один з перших листів, надісланих 1631 р. до Війська Запорозького шведським послом у Речі Посполитій Яковом Русселем від імені європейського монарха – шведського короля Густава II Адольфа, починається так: «Nobiles et liberi milites, viri strenui, Boristenis et Ponti Euxini dominatores et, quod maximum est, religionis christianae graecae et avitae acerrimi defensores, amici clarissimi» – «Шляхетні і вольні лицарі, мужі хоробрі, володарі Бористену і Чорного моря, а головне, завзяті оборонці релігії християнської грецької, старовинної, приятелі найдорожчі!» [2, с. 36, 167–170]. Цей лист цікавий тим, що відображає міфологізоване уявлення Якова Русселя (можливо, і всієї шведської адміністрації) про запорозьких козаків. Як відомо, лист потрапив не до того адресата: королівський посланець випадково передав його реєстровцям, а не запорожцям. Проте, як зазначає Віталій Перкун, «лист мав своє далекоюсяжне значення. Насамперед козаки все більше усвідомлювали себе суб'єктом міжнародно-правових відносин та розуміли свою значущість і силу. Це визнавали й зарубіжні дипломати, доказом чого є лист радника шведського короля. Найголовніше, дипломатична діяльність 1620–1630 рр., за влучним висловом Івана Крип'якевича, відкрила «козаччині двері до Європи»[2, с. 36].

Однак часто переписка українських гетьманів з європейськими монархами мала характер приватного листування, де як такої розгорнутої титулярної частини не було.

² Латинські цитати подані за виданням «Каталог міжнародної виставки Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)» [2].

³ Тут і далі подаємо власний переклад латиномовних документів за публікаціями в «Каталозі міжнародної виставки Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)» [2, с. 167–214].

Так, у листі, датованому 16 листопада 1656 р., Богдан Хмельницький звертається до шведського короля Карла X Густава: «Serenissime Sueciae rex, domine et amice nobis colendissime» – «Найясніший королю Швеції, пане і високошановний наш друже», підписується в такий спосіб: «Dabantur Chyhyrini, Die 16 novembris vet[eri] styl[o] a[nno] 1656. S[e]r[e]n[iss]i[m]ae m[ai]es[t]at[is] v[est]rae amicus intimus obsequiisque addictissimus, Bohdan Chmielnicki, dux Cohor[tes] Zapor[ovienses]» – «Дано в Чигирині дня 16 листопада старого стилю, року 1656. Вашої найяснішої величності щирий друг, готовий до послуг, Богдан Хмельницький, гетьман військ Запорозьких» [2, с. 50–51; 172–173].

Іван Виговський до шведського короля у листі, датованому 21 червня 1657 р., звертається так: «Serenissime Sueciae rex, domine domine et amice mihi colendissime» – «Найясніший королю Швеції, пане і високошановний друже». Лист закінчується підписом Івана Виговського у такий формі: «Dabantur Czyhyrni die 21 Junii anno 1657. Maiestatis vestrae regiae bonorum omnium optatissimus [optatissimus] addictissimusque obsequus Joannes Wyhowski» – «Дано в Чигирині дня 21 червня року 1657. Щонайщиріше бажаючи вашій королівській величності усього доброго, відданий Іван Виговський», після чого бачимо печатку Виговського з гербом та короною. На аркуші листа вказано адресу: «Serenissimo Carolo Gustavo... regi... (etc).. domino domino et amico plurimum mihi colendissimo» – «Найяснішому королеві Карлу-Густаву, панові і другові моему високошановному» [2, с. 62–63; 174–175].

Лист Івана Виговського з Корсуня до короля Швеції Карла X Густава з повідомленням про кончину Богдана Хмельницького, про обрання Виговського гетьманом Війська Запорозького та про його позицію щодо мирного договору зі Швецією, датований 8 жовтня 1657, містить звертання «Serenissime et potentissime rex, domine domine et amice observandissime» – «Найясніший і наймогутніший королю, пане і друже щонайшанованіший». Лист завершується так: «Datum Corsuni die octava Octobris veteri stylo anno millesimo sexcentesimo quinquagesimo septimo. Sacrae regiae maiestatis vestrae faventissimus amicus et obsequiis addictus Joannes Wyhowski generalissimus cohortium Zaporoviensium manu propria» – «Дано в Корсуні дня восьмого жовтня старого стилю року 1657. Священної вашої королівської величності найприхильніший приятель і вірновідданий Іван Виговський, гетьман Війська Запорозького рукою власною» [2, с. 68–69, 178–179].

У такий самий спосіб до шведського короля Карла XII звертається гетьман Пилип Орлик із Бендер (18.02.1713): «Excellentissime domine, amice et patrone colendissime» – «Ясневельможний пане, друже і високошанований покровителю». Лист підписано «Philippus Orlik dux Exercitus Zaporoviensis. Bendera, Februarii 18 1713 anno» – «Пилип Орлик, гетьман Війська Запорозького. У Бендерах, 18 лютого 1713 року» [2, с. 130, 192]. Того ж дня Орлик пише ще одного листа, де бачимо подібні звертання й підпис: «Excellentissime domine, patrone colendissime» – «Ясневельможний пане, високошанований покровителю»; «Excellentiae vestrae fidissimus et obsequentissimus servus, Philippus Orlik dux Exercitus Zaporoviensis» – «Вашої ясневельможності найвірніший і найвідданіший слуга Пилип Орлик, гетьман Війська Запорозького» [2, с. 130, 191-192].

Статті українсько-шведської воєнно-політичної угоди (конкретизація щойно згаданої міжнародної угоди), які запропонували 8 жовтня 1657 р. послі-комісари Війська Запорозького послові короля Швеції Густаву Лільекроні в місті Корсуні, становлять зразок прагматичного лаконічного викладу: Після короткого вступного речення, у якому названо суб'єктів угоди («Puncta pactorum ex parte illustrissimi et excellentissimi domini generalissimi Exercituum Zaporovianorum excellentissimo domino legato serenissimi ac potentissimi regis Sueciae proposita a commissariis Exercitus Zaporoviani. Corsuni die 8 Octobris 1657 anno» – «Пункти угоди, запропоновані комісарами Війська Запорозького з боку ясневельможного гетьмана Війська Запорозького вельможному панові послу найяснішого і наймогутнішого короля Швеції; у Корсуні дня 8 жовтня 1657 року»), бачимо вісім коротких пунктів, які помістилися на неповних двох аркушах паперу [2, с. 70, 179–180]. Такий же лаконізм властивий і короткій версії Конституції 1710 р., документу, власноруч написаному Пилипом Орликом через півстоліття (імовірно, 1710 р.). Увесь текст, а це 16 пунктів, помістився на 13 аркушах [2, с. 124–127, 187–191].

Стилістичні особливості латиномовного листування XVII – першої половини XVIII ст. розглянемо на прикладі епістолярію Пилипа Орлика. Вище вже згадувалось про етикетні елементи латиномовного листування. Короткі листи Орлика містять усі названі частини, які традиційно наявні в документах міжнародної та приватної кореспонденції. Проте декотрі з листів більшого обсягу виходять поза жанрові межі власне епістолярного жанру; вони мають усі риси політичних меморандумів чи універсалів, з одного боку, і, з іншого, їх цілком можна віднести до творів оповідного жанру. Розглянемо стилістику епістолярію Орлика на прикладі трьох листів: двох латиномовних та одного слов'яномовного. Отож, як приклад латиномовної кореспонденції Пилипа Орлика обрано лист Пилипа Орлика до короля Швеції з викладом свого бачення проблем Правобережної і Лівобережної України, а також останній відомий сьогодні лист гетьмана, написаний 30 травня 1741 р.

У листі, який стосується проблем Правобережної і Лівобережної України, Пилип Орлик наводить свої контакти і домовленості: листи від кримського хана Девлет Гірея, від великого візира, від князя Любомирського, від польного гетьмана Жевуського, від королівського міністра фон Мюллерна тощо. Крім того, у листі наведено постулати, які король повинен був відстоювати у переговорах з турками щодо долі України, та чотири умови вибору політичного протектора для України. Не знаємо докладно, до кого саме зі шведських монархів написано цього листа, бо він без місця і без дати.

Другий лист, про який піде мова – це останній відомий сьогодні лист гетьмана Пилипа Орлика, написаний у Бухаресті й датований 30 травня 1741 р. [2, с. 142, 201-214].

Слов'яномовний лист – це відомий документ «Письмо Орлика до Стефана Яворського», стосовно автентичності якого декотрі вчені висловлюють сумнів.

Латиномовні листи Орлика написані як розлогі звіти про його політичну діяльність і приватний побут останніх років життя. У першому з листів – не датованому – Пилип Орлик заторкує широке коло політичних проблем, які стосуються екзистенції України – держави Війська Запорозького. Замість етикетної части-

ни, властивої для політичних документів, Орлик на початку подає своєрідну анотацію тих питань, які він має на меті обговорити: «Уже в минулому моему посланні-проханні докладно поінформував найяснішу вашу королівську величність щодо статусу всієї – Правобережної і Лівобережної – України, яка здавна належала до Речі Посполитої Польської, і про те, як потім її незаконно захопили московити, а пізніше на підставі угод про Вічний мир, за правління Іоанна III, Правобережну Україну, знищену постійними війнами, повернули Речі Посполитій, а Лівобережну з Києвом утримали під своєю владою; яке право мала Порта Оттоманська на цю, Правобережну Україну, суміжну з її територіями, і як її, за Карловицькими угодами, назавжди закріпили за Річчю Посполитою, а пізніше московити, зворохобивши таємними інтригами козаків, підданих Речі Посполитої, до спротиву міжнародним угодам, знову повернули її під свою владу, і як турки відвоювали її у московитів по Прут і повернули Речі Посполитій на підставі Карловицьких угод (я не сприймаю тієї влади через ревну прихильність і любов до Речі Посполитої). А тепер я маю намір оповісти найяснішій вашій королівській величності, яку маю справедливую причину уклінно просити і вимагати, щоб ясновельможна королівська величність Польщі, дотримуючись своїх обіцянок, які дав Порті Оттоманській, хотів мені дозволити повернутися з Військом Запорозьким у мою милу резиденцію в Правобережній Україні, про що ясновельможну Вашу королівську величність докладно інформуватимуть»⁴.

Лист побудований своєрідно: Орлик вводить адресата у суть подій і долучає, вкомпоновуючи у тканину епістолярної оповіді, копії документів, які стосуються справи. Листи і документи, які в оригіналі написані різними мовами, Орлик перекладає на латинську. Поміж ними – переклад листа великого візира Порти Оттоманської, листи і привілеї хана Девлет-Гірея, польськомовний лист Людовіка Роговського, лист ясновельможного підкоморія короля князя Любомирського. Подаючи офіційні документи, наприклад, універсали хана, Орлик перекладає їх не повністю, а опускає етикетну титулатуру (нотатка у тексті: *Post titulum*), після чого подає стандартний початок, про що йшлося вище: «*Notificamus hisce litteris [litteris] nostris universalibus omnibus et singulis, praesertim vero incolis ab hac parte Borysthenis, in Ucraina civitates, oppida, et pagos, inhabitantibus, tam Cosacis, quam plebeiis...*» – «Повідомляємо цими листами всім і кожному зокрема, а особливо мешканцям цього боку Бористену, які населяють в Україні міста, городи і села – і козакам, і посполитим...» На нашу думку, Пилип Орлик міг опустити і канонічний початок тексту універсалу, але свідомо подає повний перелік адресатів цього документа, стверджуючи, що ханський документ апелює до всіх членів українського суспільства, як воно окреслено в Конституції 1710 р.

Зміст першої частини листа стосується політичної гри Пилипа Орлика, який шукав союзників у боротьбі проти московської окупації. Метою гетьмана було спровокувати Порту Оттоманську, Кримський Ханат та Річ Посполиту до захоплення української території з метою протидії московським військам. Як бачимо з листа, Орлик схилився насамперед до союзу з Річчю Посполитою.

⁴ Подаємо у власному перекладі з рукописного латиномовного оригіналу; оригіналу не наводимо за браком місця. Публікується вперше.

Пишучи цей текст, автор застосовує довгі речення ускладненого синтаксису, неодноразово вживаючи риторичні звороти й античну топіку. Так, пишучи про стосунки з Людовіком Роговським, Орлик стверджує: «*Cuius fidei concredidi omnia documenta, praevio iuramento, ne proderet secretum, et me in lapidem offensionis et periculi impegeret, instruxique illum, ut haec omnia candide et exacte, principali suo referret, quid Turcae moliantur, quorum moliminibus*» – «Його порядності довірив усі документи, взявши з нього слово, що не видасть таємниці та не покине мене, обманутого⁵, в загрозовій ситуації, й навчив його, щоб усе це – що турки замишляють, і як цим скористатися – щиро і докладно переказав своєму володареві». Перекладачі листа на українську мову відтворили фразу «*in lapidem offensionis*» (*lapis offensionis* – камінь спотикання) як «не покине мене, обманутого».

Далі Пилип Орлик наводить переклад польськокомовного листа Роговського на латинську мову, де ідеться про конфіденційність наданої інформації: «*Mandatis excellentiae vestrae parendo, secundum obligationem meam fide et sacramento iuramenti confirmatam, omnia mihi ab excellentia vestra commissa, et sub rosa concredita*» (тут і далі курсив скрізь наш – М. Т.) – «Виконуючи розпорядження вашої ясневельможності згідно з моїм зобов'язанням, ствердженим моїм словом і присягою, усе, що мені ваша ясневельможність доручив і на мою совість довірив». Невідомо, як це звучало у польськокомовному оригіналі (ймовірно, що лист міг бути написаним макаронічною мовою); Пилип Орлик вживає вислів «*sub rosa*» (дослівно: під трояндою), тобто таємно. У давніх римлян троянда була символом таємниці, таємничості; якщо в кімнаті до сволюка підвішували троянду, це означало, що жодна зі справ, які обговорювалися, не повинна була розголошуватися.

У листі до шведського короля Пилип Орлик поміщає серію вимог і рекомендацій, які той повинен був відстоювати в процесі міжнародних переговорів. Цей матеріал, як це характерно для стилю мислення Орлика, вводить образний опис ситуації, у якій опинилася Україна: «*Quoniam apparet Portam Othomanicam intentam esse (utinam non fucata mente) ad reassumenda arma contra Moscos igitur verendum est nobis, ne in tanto rerum turbine, ex Scylla Moscoviticae subiectionis, incidamus in periculosiorem et perniciosiorem Turcicae subiugationis Charibdim, ad quam evitandam, ut serenissima regia maiestas dominus et protector noster clementissimus succurrat naufraganti, inter tantas Scyllas et Charybdes, utriusque Ucrainae, deducatque illam, quibus placuerit modis et mediis ad promontorium bonae spei, supplicat humillime dux Exercitus Zaporoviensis*» – «Оскільки Порті Оттоманській трапилося бути втягнутою (дай Боже, щоб це було правдою) у відновлення війни проти московитів, нам треба остерігатися, щоб при такій колотнечі ми не потрапили із Сцілли московитського підданства у Харібду небезпечнішого і згубнішого турецького підданства; щоб цього уникнути, нехай найясніша королівська величність, наймилостивіший наш володар і протектор порятує потерпілих у корабельній аварії між тими Сціллою і Харібдою – обидві України – і виведе всілякими способами й засобами до мису доброї надії, – уклінно благає гетьман Війська Запорозького».

⁵ В оригіналі «*in lapidem offensionis*»; *lapis offensionis* – камінь спотикання.

За композицією лист Пилипа Орлика близький і до історіографічних україномовних творів Гетьманщини, так званих «козацьких літописів». З іншого боку, у такому способі викладу можна вбачати наслідування традицій античної історіографії, насамперед практику історіографічного опису Тукідіда, яку він застосував у праці «Пелопоннеська війна». Головним завданням історика, за Тукідідом, має бути намагання подати об'єктивний опис подій, що є наслідком критичного аналізу свідчень і спогадів про ту чи іншу подію. Сам Тукідід використовує у процесі праці не лише власні спостереження і свідчення очевидців, а й конкретні документи (угоди перемир'я тощо). Як авторитетні джерела інформації про подію Тукідід подає промови, проте не в дослівному викладі, а у вигляді коротких анотованих інформацій, щоправда, строго дотримуючись змісту виголошеного слова. Часто подає контрверсійні погляди на подію обох противборчих сторін. Фактично «Пелопоннеська війна» Тукідіда стала вершинним досягненням грецької історіографічної думки античної епохи.

Лист Пилипа Орлика до короля Швеції Фридерика II, датований 30 травня 1741 р. (сьогодні це останній відомий лист гетьмана), містить оповідь про його стосунки з Портою Оттоманською і татарами, про складні умови життя на еміграції: поневір'яння Орлика і членів його сім'ї та прохання вплинути на Порту з метою виплати заборгованих грошей й одержання дозволу на помешкання на території, заселеній християнами. Крім того, у листі описано особливості ідеологічної війни поміж Московщиною та Україною. Лист містить також звернення до короля Швеції підтвердити зміст раніших угод поміж Швецією та Україною та оголошення королівських універсалів відповідного змісту до українського народу й запорожців.

Цей лист також позначений впливом риторичної школи. Знову бачимо довгі речення з ускладненим синтаксисом, риторичні фігури і вставки, зокрема риторичні питання, вигуки тощо, а також майстерну гру слів.

Уже в першому абзаці, перепрошуючи короля за викладені в листі нарікання на долю та за «надокучливі звертання по допомогу», Пилип Орлик вживає дотепної гри слова, яку важко перекласти: «Adsum itaque molestus illustrissimae dominationis vestrae interpellator, *non atramento sed atra mente*, querulos contra crudelia mea fata expositurus dolores; verum ad enarrationem tot malorum quae in dies succrescunt et peiora evadunt, verba mihi deficient vox faucibus haeret» – «Отож, через це я став для найяснішої вашої величності надокучливим прохачем, який виставляє напоказ свої жалісні страждання, завдані жорстокою долею не чорнилом, а чорним по білому⁶; бо, щоб оповісти про всі поневір'яння, які з дня на день збільшуються і стають щораз гіршими, не вистачає слів і голос завмирає в горлі».

Далі, говорячи про свої заслуги під час військових дій, гетьман знову вдається до образного вислову: «Testis est huius rei Ucraina Citerior tunc Moscovitica nunc Polona, ad defectionem a Moscicis *arte et Marte meo redacta*» – «Свідком цього є Лівобережна Україна – тоді московитська, а тепер польська, – яку я повернув, відірвавши від московитів завдяки *своєму військовому таланту*». В оригіналі неперекладна гра слів: *arte et Marte* – дослівно «[військовим] мистецтвом і Марсом (богом війни)».

⁶ В оригіналі гра слів: *atramento* – чорнилом; *atra mente* – дослівно «чорною думкою».

Скаржачись на бездіяльність посадових осіб, від яких залежала його доля, Пилип Орлик стверджує: «Ex utraque igitur parte hanus et legatus Galliae dominus de Velleneuve *nullum non movebant lapidem* ad liberandum me de tristi Thessalonicensi exilio...» – «Ніхто з них – ані хан, ані посол Франції пан де Вілленов – *ані пальцем не поворухнули* для мого звільнення із сумного заслання у Тессалоніках...». У тексті оригіналу бачимо вираз «*nullum non movebant lapidem*» (дослівно: ані каменя не зрушили), який неодноразово процитовано в папських документах XV–XVI ст.

Оповідуючи про протистояння на Січі, куди Орлик послав свого представника з листом, та про те, як московити перекупили січове товариство, гетьман вживає античне прислів'я «*oleum et operam perdidit*» (дослівно: «затратив олію (у лампадці) і труд»), стверджуючи про марність його починань. Це прислів'я за-свідчене у творах Плавта (римського комедіографа III–II ст. до н. е.) та Цицерона. Ту же натрапляємо на цікавий вислів: «*totus exercitus cum solita reverentia attentas lectioni eius praebeuit aures*» – «все Військо з належною повагою уважно слухало» (дослівно: «віддавало читанню напружені вуха»). Фраза про те, що посланець гетьмана заблукав у «*campis desertis*», також є промовистою грою слів, бо, хоча фразу «*campus desertus*» часто використовують у латиномовних текстах XV–XVII ст. на позначення поняття «Дике поле», вона викликає алузію до виразу «*vox clamantis in deserto*». Увесь лист проникнутий сумною іронією. Нагадаю, що це останній з відомих сьогодні листів Пилипа Орлика.

Подібна манера висловлювання і стилістика слов'яномовного листа Пилипа Орлика до Стефана Яворського. Гетьман-емігрант писав цього листа до свого вчителя і покровителя, щоб просити його заступництва перед московським урядом⁷. З цією метою Орлик докладно виписує сюжет «Мазепиної зради», оповідаючи про випадки невиконання Московщиною своїх військово-політичних зобов'язань, а також про випадки надужиття владою російських владних і військових осіб, про майже детективні обставини відносин Мазепи, королів Карла XII та Станіслава Лещинського за посередництва священників та графині Дольської, а також оповідає про процес визрівання «зради» українських старшин, обурених, а радше наляканих планами царя перетворити козацькі полки на регулярні частини російської армії. Як бачимо з тексту, саме це стало основною причиною непокори старшини і намагання налагодити контакт із Карлом XII та сформулювати «Уклад прав і вольностей війська Запорозького та угоди...» як документальний вислів своїх прав на територію у Східній Європі. У листі староукраїнською мовою Пилип Орлик не вживає античних реалій і топосів, натомість використовує алузії на Святе Письмо.

«Ясно в Бозі преосвященніший милостивий отче Митрополите Рязанський, мій вельми милостивий в Дусі Святому отче, пастирю і добродію.

Досі у бідах, у вигнанні, в нужді прихилилася душа моя до тих, хто уникає миру; тепер, відцуравшись душею і серцем від тої згубної прихильності, припадаю й цілую духом архієрейську десницю Вашої святості, яка всім уділяє миру. Та Ваша Святість промовляє до мене: «друзе, як це ти увійшов, не маючи [відповідного] облачення, милості монаршої?». Чому опасатися мушу, щоб із цим своїм дерзновенним писанням я не був відкинутим від обличчя вашої Святості,

⁷ Оригінал публіковано в журналі «Основа» (1862. – № 10. – С. 1–29).

проте з цією реляцією, яку маю до вашої Святості, як учень до учителя, яко – хоча й негідний уже так назватися – син до отця, яко вівця до пастиря, тим дерзновенніше звертаюся до вашої Святості, чим більш можу мати надію, що ваша Святість, яко наймудріший мій учитель, благomisленно і навчаючи, і настановляючи мене, відкриє свої батьківські обійми, яко отець для блудного сина і яко добрий і бадьорий пастир, який віднайшов втрачену вівцю і на рамено своє підняв»⁸.

А ось два зразки викладу побутової ситуації:

«За якийсь час після приїзду Дмитра Горленка до Дубна, Мазепу запросив до Білої Криниці за кума на хрестини князь Вишневецький, Краківський воєвода, дочки якого були там з матір'ю його, княгинею Дольською; якийсь мав з нею там переговори вдень і вночі, і чи то такий малий вітерець реляції Дмитра Горленка й Івана Черниша збаламутив його, Мазепине, серце й прихилив до зради, а чи княгиня Дольська своїми принадами йому [цю зраду] виперсвадувала⁹, – про те лиш один Бог відає. Проте мені здається, що та звабниця, напевно, полишила його розуму».

«Коли я дешифрував і прочитав ту писульку, [Мазепа] одібрав її, і, засміявшись, промовив такі слова: «Дурна баба! Хоче через мене обманути царську величність, щоб його величність, відцуравшись від короля Августа, прийняв під свою протекцію Станіслава і споміг йому до sukcesії¹⁰ на королівство Польське, а він обіцяє подати такі способи, якими можна легко побити і перемогти царську величність шведів. Я уже говорив про те її шаленство його величності государю (мається на увазі Петр I), з чого його величність посміявся». Я тому повірив і жодної підозри про його, Мазепину, зраду не мав».

Пилип Орлик стверджує, що він випадково опинився в епіцентрі подій і наголошує, що він – чужий в елітарних колах Гетьманщини. Це повинно було стати виправданням для нього в очах царя. Адже він писав: «З іншого боку, моя християнська совість нагадувала мені про мою присягу, якою я на вірну службу був зобов'язаним йому єдиному, Мазепі, яко гетьману й володареві своєму (бо ж царській величності, як іноземець і чужинець в Україні, ані на підданство, ані на вірність ніколи не присягав), і тому вважав, що погублю свою душу, якщо зламаю присягу і стану зрадником володаря і добродія мого, відплативши йому невдячно злом за добро, ненавистю за любов і за хліб ядом смертоносним».

Як бачимо, в тексті слов'яно/українськомовного листа Пилип Орлик застосовує цілу палітру стилістичних засобів, залежно від теми викладу. Крім того, описує події через пряму мову дійових осіб, яку емоційно забарвлює залежно від характеру самих персонажів, залежно від зображуваних подій та з метою домогтися від кореспондента реакції, адекватної до свого наміру. Композиція «Листа до Стефана Яворського» побудована з урахуванням риторичних рекомендацій про «доцільне розміщення матеріалу і доказів», але водночас розвиток сюжету має всі риси белетристичної оповіді. Усі ці риси характерні не лише для українськомовних текстів Пилипа Орлика, а й польсько- та латиномовних.

⁸ Тут і далі текст «Листа Орлика до Стефана Яворського» подаємо у власному перекладі.

⁹ Переконала у чомусь. Виперсвадувала – українізований латинізм: *persuadeo* – переконувати.

¹⁰ *Succesio* латин. – вступ у права володіння.

1. Феофан Прокопович. Філософські твори в трьох томах. – Т. I.
2. «Каталог міжнародної виставки Україна – Швеція: на перехрестях історії (XVII–XVIII століття)». 1 жовт. 2008 р. – 30 берез. 2009 р. м. Київ, 9 квіт. – 31 трав. 2009 р. м. Дніпропетровськ: кат. Міжнар. вист./ [уклад. Ю.Савчук]; М-во культури і туризму України, Нац. Музей історії України. – К., 2008. – 224 с: передрук: Ukraine – Sweden: At the Crossroads of History (XVII–XVIII Centuries): Oct. 1. 2008 – Mar. 30 2009 Kyiv, Apr. 24 – Oct. 31, 2010 New York: cat. Intern. Exhib./ [comp. Yu Savchuk]; the Ministry of Culture and Tourism of Ukraine, Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine, the National Museum of History of Ukraine, the Ukrainian Museum, New York. – К.: Taki spravy, 2010.

PYLYP ORLYK'S CORRESPONDENCE: HISTORY OF EPISTOLARY GENRE

Myroslav Trofymuk

*Ivan Franko National University of Lviv
Chuprynky str., 49, Lviv, 79044, Ukraine
e-mail: journft@franko.lviv.ua*

The article presents observations on the epistolary texts of Pylyp Orlyk on the basis of the theoretical recommendations courses of literary theory, concerning the epistolary genre.

Key words: rhetorical theory, epistolary genre, letter, epistles, formation of narrative prose fiction.

ПЕРЕПИСКА ПИЛИПА ОРЛИКА: ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ЭПИСТОЛЯРНОГО ЖАНРА

Мирослав Трофимук

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Генерала Чупринки, 49, г. Львов, 79044, Украина
e-mail: journft@franko.lviv.ua*

В статье проанализированы особенности стилистики писем Пилипа Орлика, основываясь на теоретических рекомендациях курсов теории литературы, касающихся эпистолярного жанра.

Ключевые слова: риторическая теория барокко, эпистолярный жанр, письмо, эпистола, универсал, зарождение художественной нарративной прозы.